

CIFLICURILE DIN DOBROGEA ÎN SECOLELE ALXVIII-lea și AL XIX-lea

TUDOR MATEESCU

În sistemul feudal otoman, aplicat, după 1417, și asupra Dobrogei, în urma cuceririi acestei provincii a Țării Românești de către sultanul Mehmed I, forma de posesiune a pământului de către țărănimea dependentă o constituia așa-numitul *çiftlik*¹, termen care a pătruns și în limba română, în variantele *ceflic* *ceflic* și mai ales *ciflic*. Acest termen are la bază cuvântul *cift*, provenind din limba persană, unde apare sub forma *djuft*, care înseamnă „pereche” și îndeosebi „pereche de boi”, căruia i s-a adăugat sufixul turcesc — *lik*². La origine, un *çiftlik* era conceput ca un teren care se putea cultiva cu doi boi și a cărui suprafață varia, după calitatea pământului, de la 60 la 150 de *dönüm*-uri³. La început, *ciflicul* era așadar un lot care făcea parte dintr-un domeniu feudal, indiferent de forma de proprietate sau de posesiune a acestuia: *mülk*, *miriye*, *vakuf* sau *malikâne*⁴. El era dat țăranului dependent, creștin sau musulman, de către feudalul turc, ca reprezentant al puterii centrale, sau chiar de către stat, numai cu titlu de posesiune (*tasarraf*), dar cu drept de folosire ereditară, garan-

1 Mustafa A. Mehmet, *De certains aspects de la société ottomane à la lumière de la législation (Kanunname) du sultan Mahomet II (1451—1481)*, în „*Studia et acta orientalia*”, II (1959), București, 1960, p. 144.

2 Halil Inalçik, *Çiftlik*, în *Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle édition, vol. II, Leiden — Paris, 1960, p. 33.

3 *Ibidem*. În Codul funciar otoman din 1858, unde „în termeni juridici”, este definit în mod asemănător, variația este între 70 și 130 de *dönüm*-uri. (Ioan N. Roman, *Studiu asupra proprietății rurale din Dobrogea*, Constanța, 1907, p. 206). Un *dönüm* (măsură otomană de suprafață) echivala cu 919,3024 m.p. (*Ibidem*, p. 28—29, în notă).

4 Mustafa A. Mehmet, *art. cit.*, p. 144; Halil Inalçik, *art. cit.*, p. 33. Pentru formele de posesiune a pământului în Imperiul otoman, vezi îndeosebi Ioan N. Roman, *op. cit.*, p. 15—30.

stat prin lege, în schimbul unei taxe, numită *tapu-resmi*⁵ și a unei serii de obligații feudale față de stăpîn⁶.

Pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, paralel cu declinul sistemului fiefurilor militare, care a stat la baza regimului funciar feudal și a organizării armatei otomane⁷, are loc ridicarea noii grupări sociale a *ayan-ilor*⁸, notabili care trăiau la orașe și care aveau autoritate în administrația locală⁹. În rîndurile lor intrau elemente orășenești întreprinzătoare, îmbogățite mai ales prin arendarea unor pămînturi și a veniturilor statului¹⁰. Ascensiunea acestei păтури este legată și de apariția unor forme noi de exploatare a pămînturilor, purtînd în ele germele relațiilor capitaliste.

O serie de oameni întreprinzători, profitînd de venalitatea administrației și a tribunalelor locale, au reușit să încalce legea care interzicea deștelenirea și cultivarea pămînturilor virgine¹¹, înființînd, pe mici petice de pămînt, întreprinderi perfect legale, ca mori de apă, stupării sau ferme de creșterea animalelor¹². Pămînturile respective erau luate în arendă de la stat, cu îndeplinirea formelor necesare, dar, cu timpul, se crează un drept de prescripție, printr-un soi de acord tacit între autorități și posesori¹³. Aceste întreprinderi, inițial modeste ca dimensiuni, s-au transformat treptat în mari exploatări pentru cultura cerealelor, datorită, mai cu seamă, deștelenirii unor terenuri¹⁴. Fermele de acest fel încep să fie desemnate, chiar oficial, cu vechiul termen de *ciftlik*¹⁵, care nu mai însemna însă ca altădată, lotul aflat în folosința unui țaran dependent. Acum, acest termen își schimbă sensul în mod radical, apli-

5 Mustafa A. Mehmet, *art. cit.*, p. 144.

6 V. P. Mutafćieva, *De l'exploitation féodale dans les terres de population bulgare sous la domination turque au XVe et XVIe s.*, în „Etudes historiques”, vol. I, Sofia, 1960, p. 146—147.

7 Kemal H. Karpat, *The land regime, social structure, and modernization in the Ottoman Empire*, Chicago, 1968, extras din *Beginnings of modernization in the Middle East. The nineteenth century*, sub îngrijirea lui William R. Polk și Richard L. Chambers, Universitatea din Chicago, 1968, p. 76; Vera P. Mutafćieva și Str. A. Dimitrov, *Sur l'état du système des timars des XVIIe — XVIIIe ss.*, Sofia, 1968, p. 33.

8 V. P. Mutafćieva, *L'institution de l'ayanlık pendant les dernières décennies du XVIIIe siècle*, în „Etudes Balkaniques”, I, Sofia, 1966, nr. 2—3, p. 244.

9 Kemal H. Karpat, *op. cit.*, p. 77.

10 *Ibidem*, p. 76—78; V. P. Mutafćieva, *L'institution de l'ayanlık...*, p. 244.

11 Kemal H. Karpat, *op. cit.*, p. 81.

12 Christo Gandev, *L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du Nord-Ouest au cours du XVIIIe siècle*, în „Etudes historiques”, vol. I, p. 209. Studiul se referă numai la regiunea Vidinului, dar fenomenul s-a produs, în mod similar, și în alte provincii europene ale Imperiului otoman.

13 Christo Gandev, *art. cit.*, p. 209.

14 *Ibidem*.

15 *Ibidem*.

cîndu-se acestor exploatări agricole de tip nou, a căror întindere atîngea zeci și chiar sute de hectare¹⁶.

La 1762, Boscowich întîlnea în nord-estul Bulgariei un cîflic pe care-l definea ca o moșie sau o fermă pe care se găsea casa stăpînului, iar în jurul ei cîteva construcții pentru adăpostirea țăranilor care lucrau pămîntul și pentru depozitarea recoltei¹⁷. Deținătorii de cîflicuri, neavînd nici un fel de prerogative feudale care să le dea posibilitatea de a impune țăranilor din satele învecinate să le muncească gratuit, erau obligați să angajeze cu plată diferiți lucrători, mai ales dintre țăranii lipsiți de pămînt¹⁸. De aceea, era necesar să existe locuințe pentru ei pe lingă conac. Mai tîrziu, în Codul funciar otoman din 1858, la art. 131, cîflicul era definit, mai întîi, „în termeni juridici”, cu înțelesul originar. Se adăuga însă, că, „în chip vulgar, prin cîflic se înțelege pămîntul cu clădirile construite pe el, precum și animalele, semințele, uneltele, de muncă și alte accesorii necesare exploatării”¹⁹.

Așadar, cuvîntul cîflic devine termenul uzual pentru desemnarea unei ferme, a unei exploatări agricole și se aplică unităților de acest fel de pe marile domenii, nu simplelor gospodării țărănești. Pe de altă parte, cîflicul nu era echivalent cu întregul domeniu aflat în posesia unei persoane sau a unei instituții. Pentru marile posesiuni funciare se folosea termenul de *mera* sau *mer ea*²⁰, iar pe o merca puteau exista mai multe cîflicuri. Totodată, cîflicul, ca unitate economică, nu era legat de o anumită formă de stăpînire a pămîntului, ci se întîlnea pe orice fel de teren.

Cîflicurile nu erau așadar fiefuri feudale²¹. Ele nu erau grevate, sub nici o formă, de redevențe sau obligații feudale și se prezentau ca bunuri pur particulare, dobîndite pe baza unor tranzacții private²². În plus, producția lor era destinată pieței orașelor²³, ceea ce arată de asemenea esența capitalistă a acestor exploatări agricole. Inițial, cîflicurile erau înființate de orășeni: negustori, cămătari, rentieri, meșteșugari, funcționari și chiar membri ai clerului musulman²⁴. După aceea, exemplul lor a fost urmat, în mod sigur, și de către unii feudali mai puțin pasivi.

16 *Ibidem*.

17 Giuseppe Ruggiero Boscowich, *Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne...*, Lausanne, 1771, p. 123.

18 Christo Gandev, *art. cit.*, p. 211.

19 Ioan N. Roman, *op. cit.*, p. 206.

20 Acest termen, care, în mod obișnuit avea sensul de „izlaz”, a început să fie aplicat în Dobrogea marilor domenii. (Cf. T. Mateescu, *Projet roumain d'exploitation agricole en Dobroudja au milieu du XIX-e siècle*, în „Revue roumaine d'histoire”, XI, București, 1972, nr. 4, p. 658). Schimbarea înțelesului se datorește, foarte probabil, faptului că, în Dobrogea, cea mai mare parte a marilor domenii serveau doar ca locuri de pășune.

21 Christo Gandev, *art. cit.*, p. 209.

22 *Ibidem*.

23 Kemal H. Karpat, *op. cit.*, p. 81.

24 Christo Gandev, *art. cit.*, p. 209.

Pentru Dobrogea, primele informații asupra acestui tip nou de ferme ne-au rămas din 1762 de la Boscowich, care ne spune că la Măcrova (localitate dispărută ulterior), lângă Măcin, se găseau, pe malul Dunării, mai multe ciflicuri, cu casele și magaziile lor de cereale²⁵. La 1786, călătorul austriac Wenzel von Brognard menționează mai multe ciflicuri în apropierea țărmului mării. Așa era ciflicul numit Michalbey Baghleri²⁶, ceea ce ar însemna Viile lui Mihal Bey (tc. bag = vie). În apropiere de schela Tank Liman, situată la sud de Mangalia, se aflau două mici ciflicuri, de unde corăbierii se aprovizionau cu cele necesare traiului²⁷. Ceva mai la nord de Mangalia exista Murad Mollatschiftlik, o fermă a unor dregători locali rău fămați, a căror influență în părțile acelea dura de multă vreme și care izbutiseră să-și adune o avere considerabilă²⁸. La nord de Constanța se găsea apoi, puțin mai în interior, „o mică fermă”, numită Giölschiftlik²⁹, a cărei denumire arată că era situată pe malul sau în apropierea lacului Siutghiol (tc. Süd gölü = Lacul laptelui).

În hațișeriful acordat Țării Românești de sultanul Abdul-Hamid I, îndată după încheierea păcii de la Kuciuk Kainardji (1774), se vorbește de „vitele ciflicului Mangaliei” aflat în stăpînirea mai marilor („ustalici”) aceluia oraș, care se aduceau vara „pentru pășune în Jegălia, ce este pămînt al Valahiei”. Deoarece aceste vite nu erau readuse iarna în satul Tuzla, „carele este în județul Mangaliei”, fiind ținute tot la Jegălia, unde se făceau în acest scop „cișle” (stîne de iarnă) și se luau în slujbe, probabil în mod silnic, „raele” (supuși ai domnului Țării Românești), deși se dăduseră porunci în acest sens valiului de Özü și cadiului Mangaliei, se hotăra ca „pășunile numitelor vite să nu se mai facă în Valahia nici vara, nici iarna”³⁰. Situația nu s-a remediat însă atunci, ceea ce a făcut ca, în hațișeriful din 1802, să se stabilească din nou ca „vitele ce sînt în seama ustaliei de la Mangalia și cari sînt la ciftlicul Mangaliei să se oprească de acum înainte a nu le pasce în țară, atît vara, cît și iarna”³¹. Există așadar un ciflic la Mangalia, în posesia aianului și a celorlalți notabili ai orașului, în cadrul căruia se creștea un mare număr de vite.

Un ciflic deținea, foarte probabil, și Mitropolia Dîrstorului, cea mai importantă eparhie ortodoxă din Dobrogea, care, ca și celelalte in-

²⁵ G. R. Boscowich, *op. cit.*, p. 172.

²⁶ Gheron Netta, *Expansiunea economică a Austriei și explorările ei orientale*, București, 1930, p. 207.

²⁷ *Ibidem*, p. 208.

²⁸ *Ibidem*, p. 210.

²⁹ *Ibidem*, p. 211.

³⁰ V. A. Urechia, *Memoriu asupra perioadei din istoria românilor de la 1774—1786 însoțit de documente cu totul inedite*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, seria II, tom. XII (1889—1890), București, 1893, p. 696.

³¹ Ghenadie Petrescu, Dimitrie A. Sturdza, Dimitrie C. Sturdza, *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, vol. I, București, 1888, p. 282.

stituții ecleziastice de același rang din Imperiul otoman, poseda, fără îndoială, și bunuri imobiliare³². În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, ea obține din partea domnilor Țării Românești dreptul de a-și ține vitele la păscut în județul Ilfov și de a strânge anual 50 de oameni din țară, care să fie „pentru ajutor numitei sfinte Mitropolii”³³. Presupunem că acești oameni erau folosiți nu numai la paza vitelor, ci și pe pământurile din Dobrogea ale acestei eparhii. N-ar fi exclus, de asemenea, ca și Arhiepiscopia Tulcei, înființată după 1829, să fi deținut vreun ciflic.

În secolul al XIX-lea, măsurile de modernizare întreprinse, îndeosebi în domeniul agrar, de sultanii Mahmud II și Abdul-Medjid au determinat schimbări și în natura juridică a ciflicurilor. Mai întâi, prin abolirea formală, în 1831, a sistemului fiefurilor militare³⁴, a cărui decadere data de multă vreme, întinderi imense de pământ au fost adăugate domeniilor statului³⁵, intrând așadar în categoria *miriye*. Deoarece în Dobrogea cea mai mare parte a terenurilor aparținea acestei categorii³⁶, cele mai multe ciflicuri, dacă nu chiar toate, se găseau pe pământuri al căror proprietar era fiscul otoman, dar care erau date în folosință persoanelor particulare sau instituțiilor³⁷, în baza unui titlu de posesiune numit *tapu*³⁸.

În Codul funciar otoman, numit și, *Legea pământului*” (*Arazi Kanunnamesi*) din 7 Rămazan 1274 (21 aprilie 1858) se prevedea ca plantațiile de arbori și vii, ca și clădirile de tot felul („ferme, mori, îngrădiri, șoproane, șuri, grajduri, hambare, tirle etc.”) făcute pe un teren *miriye*, „cu încuviințarea autorității competente”, să fie considerate în categoria *mülk* (proprietăți absolute), solul rămânând totuși în proprietatea statului³⁹. Măsura era menită să încurajeze pe deținătorii de ciflicuri și să simuleze crearea unor noi exploatari agricole de acest fel. Alte prevederi se refereau la transmiterea ciflicurilor (cu sensul modern de fermă): „Dacă posesorul unui asemenea ciflic moare fără a lăsa moștenitori cu drept de *tapu*, nici direcți, nici indirecti, ferma este scoasă în licitație de fisc și adjudecată asupra cui dă mai

32 Josef Kabrda, *Les documents turcs relatifs aux impôts ecclésiastiques prélevés sur la population bulgare au XVIIe siècle*, în „Archiv Orientalní”, XXIII, Praha, 1955, nr. 1—2, p. 139, 148—149.

33 V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. VI, București, 1893, p. 246.

34 Kemal H. Karpat, *op. cit.*, p. 81.

35 *Ibidem*, p. 84.

36 Ia 1850, Ion Ionescu de la Brad constata în Dobrogea următoarea situație: „Tot pământul este al sultanului. Cine voește pământ vine și ia”. (Victor Slăvescu, *Correspondența între Ion Ionescu de la Brad și Ion Ghica, 1846—1847, publicată de...*, București, 1943, p. 59).

37 Ioan N. Roman, *op. cit.*, p. 170—171; Kemal H. Karpat, *op. cit.*, p. 87—88.

38 Ioan N. Roman, *op. cit.*, p. 171.

39 *Ibidem*, p. 175—176, 181—182.

mult. Dacă el nu lasă moștenitori direcți (cu drept de *intical*)⁴⁰ asupra pământului, construcțiunile, animalele, semințele, etc., trec colateralilor (cu drept *la tapu*), aceștia, după cum se arată la titlul „despre desherență”, vor avea dreptul la *tapu* asupra pământului posedat și cultivat, cu titlu de „accesoriu” al *ciflic*-ului, și vor dobîndi posesiunea contra plății taxei de *tapu*. Dacă o refuză, numai pe aceasta, fără a atinge întru nimic imobilele, care vor fi proprietatea lor *mülk* ereditară, pământul va fi scos la licitație și adjudecat asupra celui din urmă și mai mare licitator”⁴¹.

Unele *ciflicuri* din Dobrogea, constatate în secolul al XVIII-lea, și-au continuat existența și după 1800, așa cum a fost cel de la Mangalia. Presupunem că și Pehlivan-Aga, vestitul aian din sudul Dobrogei, deținea, la începutul secolului al XIX-lea, un *ciflic* la Cuzgun (azi Ion Corvin, jud. Constanța), unde se afla palatul său, sau în unul din „frumoasele sale sate” din apropiere⁴². În harta statistică rusă din 1835, sînt însemnate în Dobrogea mai multe *hutor*⁴³, termen rusesc care ar corespunde cu turcescul *çiftlik*⁴⁴. Un *ciflic* avea la Satu Nou, lângă Ostrov, un oarecare Meemet Topçi Bașa (tc. Mehmed Topçu Bași) din Silistra, constînd dintr-o mare cișlă, dar, fără îndoială, și din terenuri de agricultură⁴⁵. La 1846, așa cum nota călătorul francez Hommaire de Hell, se discuta în Dobrogea și problema înființării unor „ferme model”⁴⁶.

Cele mai bogate știri despre *ciflicurile* dobrogene ne-au rămas de la Ion Ionescu de la Brad, cu prilejul cercetărilor pe care le-a întreprins, la 1850, în provincia dintre Dunăre și mare, mai ales asupra situației agriculturii. Intrînd în Dobrogea, el întîlnea, la marginea Deliormanului, lângă satul Aiorman, un *ciflic* întemeiat cu trei ani în urmă, dar care era părăsit de un an⁴⁷. Acest *ciflic* aparținuse lui Hasan Pașa⁴⁸, pe care reputatul agronom român îl arată ca predecesor al lui Said Mirza Pașa, guvernatorul de atunci al Dobrogei și al Bulgariei de nord-est (v *ali* de Silistra-Rusciuc) și care este atestat, prin anii 1831—1833, ca locțiitor (*caimacam*) al titularului acestei dregă-

40 *Intikal* era transmiterea prin moștenire a terenurilor *miriye*. (*Ibidem*, p. 182).

41 *Ibidem*, p. 206—207.

42 Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, supliment I, vol. III, fasc. 1, București, 1887, p. 213.

43 Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Hărți, III, 461.

44 Vezi și C. D. Constantinescu-Mircești, *Un sat dobrogean, Ezibel*, București, [1939], p. 50, unde rezultă că și în satul Ezibel exista un *ciflic*.

45 *Arh. St. Buc.*, fond Ministerul de Război, Departamentul ostășesc, dosar 57/1845, f. 40.

46 Xavier Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en Perse, exécuté par ordre du gouvernement français pendant les années 1846, 1847 et 1848*, vol. I, Paris, 1854, p. 216.

47 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 60, 84; Ion Ionescu [de la Brad], *Excursion agricole dans la plaine de la Dobroudja*, Constantinople, 1850, p. 14.

48 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 60, 84; Ion Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 14.

torii⁴⁹. El era de fel „lăcuiitor din Dobrogea“ și, cât timp deținuse funcția aceasta, pusese mîna pe o serie de „ciflicuri în părțile cele mai favorabile producției“⁵⁰. La 1850, deși fusese numit între timp guvernator al unui ținut din Asia, mai păstra încă ciflicuri în k a z a-ua Babadag⁵¹.

Un ciflic important era cel de la Ceatalorman (azi Pantelimonu de Sus, jud. Constanța) al lui Han-Mîrza, căpetenia tătarilor autonomi din centrul Dobrogei⁵². Este foarte probabil că și mudirul de Köstendje (Constanța), Hagi Mehmed-Aga, ca și cel de Mangalia, despre care Ion Ionescu de la Brad scria că erau „foarte bogați“⁵³, posedau de asemenea ciflicuri în cazalele lor. Unul sau mai multe ciflicuri deținea de asemenea aianul de Hîrșova, potrivit unor știri pe care le avem în acest sens din anii 1838—1839.

În centrul Dobrogei se găsea, la 1850, potrivit relatărilor amănunțite ale lui Ion Ionescu de la Brad, un întins domeniu, aflat în stăpînirea lui Said Mîrza Pașa, numit, în 1834, v a l i de Silistra-Rusciuc⁵⁴. Acest personaj, un tătar destoinic⁵⁵, care s-a ocupat îndeaproape de dezvoltarea Dobrogei⁵⁶, a dobîndit domeniul din partea sultanului Mahmud II (așadar înainte de 1839), căruia, așa cum spune tradiția, îi salvase cîndva viața⁵⁷. Această „merea“ era formată din pămînturile cele mai roditoare ale provinciei și se întindea la sud de Valea Carasu, pe o fișie largă, de la Dunăre pînă la satul Mahmut—Cuiusu⁵⁸ (azi Izvoru Mare, jud. Constanța). Includea siliștile a 12 sate părăsite⁵⁹, dar hotarele acestui domeniu ocoleau vetrele satelor locuite, cum erau Cernavoda, Cochirleni, Rasova sau Mahmut—Cuiusu⁶⁰.

49 Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești întocmit de...*, vol. I, București, 1960, p. 530 (rez. 2682), p. 532 (rez. 2692).

50 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 60.

51 *Ibidem*.

52 *Ibidem*, p. 119, 127.

53 *Ibidem*, p. 71.

54 Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, vol. I, p. 539 (rez. 2726).

55 [H. K. B. von Moltke], *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin—Posen—Bromberg, 1841, p. 161.

56 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 78; Ion Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 104—106.

57 [Marin Petrescu], *Studiu economic. Moșia: Mircea Vodă — Saidia — Amzalia — Kizilgik*, [București], [1901], p. 1.

58 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 90, 118.

59 Este vorba de satele distruse în războiul ruso-turc din 1828—1829 și nere-făcute pînă la 1850. După harta statistică rusă din 1835, numărul siliștilor din Dobrogea se ridică la 85. (Constantin C. Giurescu, *Principatele române la începutul secolului XIX*, București, 1957, p. 137). În 1850, Ion Ionescu de la Brad găsea 86 de siliști. (Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 60).

60 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 118.

În Codul funciar otoman din 1858, care reflectă, în cea mai mare parte, situația existentă anterior, se prevedea, la art. 130, ca terenurile unui sat locuit să nu poată fi concesionate „unei singure persoane, pentru a face din ele o exploatare de muncă”, așadar un cîflic. Acest lucru era permis numai „dacă locuitorii comunei s-au împrăștiat”⁶¹, ceea ce era tocmai cazul siliștilor cuprinse în domeniul lui Said—Mirza Pașa. În condițiile create prin desființarea fiefurilor militare, țărani din satele locuite nu puteau fi decît liberi, iar pămînturile lor erau primite direct din partea statului, singura autoritate care putea acorda pămînt în folosință cu drept de posesiune⁶².

Pe tot domeniul lui Said Mirza Pașa existau doar cîteva cîflicuri, dintre care cel mai important și probabil cel mai vechi se afla la Mahmut-Cuiusu, în imediata apropiere a satului⁶³. Alt cîflic era cel situat între Rasova și Cochirleni, lângă Dunăre⁶⁴, înființat înainte de 1837, cînd a fost vizitat de Moltke⁶⁵. De asemenea, la Defcea (azi Gherghina), pașa încercase o exploatare agricolă, încredințînd-o unui turc sărac, căruia îi dăduse unelte de muncă și o sumă de bani în acest scop⁶⁶. Încercarea nu izbutise însă și cîflicul acesta fusese abandonat⁶⁷. În restul domeniului se găseau doar cișle ale pașei, grupate mai ales pe Valea Carasu⁶⁸, dar pe cea mai mare parte a suhaturilor pășteau vitele țărănilor din satele învecinate sau ale mocanilor și ciobanilor bulgari⁶⁹, care, de obicei, nu plăteau nimic, pricinuind astfel pagube însemnate⁷⁰.

În economia cîflicurilor lui Said Mirza Pașa, pe primul plan se afla sectorul zootehnic, situație valabilă de altfel pentru economia întregii provincii⁷¹. Creșterea bovinelor, care era avantajată de scutirea de dări față de stat⁷², este atestată încă din 1837, cînd se știa că pașa de Silistra avea la păscut în Țara Românească, în apropiere de Călărași, două cirezi, pe care, în luna septembrie, se pregătea să le aducă la dreapta Dunării, „fiind vremea de a le tăia la zalhana”⁷³. Numărul acestor vite era însă destul de mic față de posibilitățile domeniului. La 1850, Ion Ionescu de la Brad constata că, „pe o marea atît de întinsă”, nu se creșteau decît 230 de bovine (130 de boi și 100 de

61 Ioan N. Roman, *op. cit.*, p. 206.

62 *Ibidem*, p. 168.

63 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 73, 80, 88—96, 118.

64 *Ibidem*, p. 59.

65 [H. K. B. von Moltke], *Lettres du Maréchal de Moltke sur l'Orient*, Paris, 1872, p. 161.

66 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 83; Ion Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 105.

67 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 73, 83.

68 *Ibidem*, p. 59, 72—73, 93.

69 *Ibidem*, p. 61, 72, 93—94, 114, 118.

70 *Ibidem*, p. 94.

71 *Ibidem*, p. 79, 93, 114; Ion Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 90, 95, 105.

72 Ion Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 114.

73 Arh. Șt. Buc., fond Vistieria Țării Românești, dosar 430/1837, f. 4.

vacii)⁷⁴. El aprecia totuși că mai mult de jumătate dintre boii de plug erau „foarte frumoși”, iar „în tamazlicul vacilor” se puteau vedea „cele mai frumoase vite”⁷⁵. Said Mirza Pașa se îngrijise de procurarea unor tauri de rasă.⁷⁶ Cu toate acestea, oamenii pașei nu se ocupau în suficientă măsură de aceste vite; creșterea vacilor nu era „îndreptată nici spre facerea untului, nici a brânzei”, iar creșterea vițelilor se făcea în mod defectuos, datorită mulsului excesiv⁷⁷.

De asemenea, pe întreg domeniul, nu se creșteau decît 17 bivoli, deși apropierea apelor Dunării și ale Văii Carasu ofereau condiții favorabile pentru aceste animale. La 1850 însă rămăseseră numai 7, deoarece 10 trecuseră Dunărea și se găseau pe moșia Buliga din județul Ialomița, în dreptul Rasovei⁷⁸. Printre ei se găseau însă și exemplare rare, deoarece Ion Ionescu de la Brad, în schimbul serviciilor aduse lui Said Mirza Pașa, primește de la acesta „o extraordinară bivoliță albă”⁷⁹.

Numărul oilor era destul de mare (4 000), dar, așa cum constata reputatul agronom român, ele erau „amestecate laolaltă, părăsite și lăsate la voia întâmplării și a dobitociei ciobanilor”⁸⁰. Acest lucru dăuna desigur intențiilor pașei, care, în scopul îmbunătățirii rasei ovine, adusese pe domeniul său berbeci merinos⁸¹ și „oi cu coada lată”⁸², despre care spunea cu mîndrie că fiecare oaie cîntărea 110 ocașe⁸³. Pe pămînturile sale se aflau mai multe cîșle⁸⁴. Cu toate acestea, numai o parte din pășunile de pe merea erau folosite de oile pașei, multe suhaturi fiind păscute de vitele unor ciobani străini, care nu plăteau „după dreptate”⁸⁵. Unii dintre ei se aflau chiar pe cîșlicul de la Mahmut-Cuiusu⁸⁶, cel mai important de pe domeniu. Pașubele pricinuite de această situație se ridicau, după estimarea lui Ion Ionescu de la Brad, la peste 15.000 de lei anual⁸⁷. În afară de oi, se creșteau, pe întreaga merca, un mare număr de capre (1 000)⁸⁸, printre care se găseau și „capre de Angora”, aduse special de Said Mirza Pașa⁸⁹ și pe care reputatul agronom le aprecia ca „foarte frumoase”⁹⁰.

74 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 93.

75 *Ibidem*, p. 91.

76 Ion Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 105.

77 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 91—92.

78 *Ibidem*, p. 93.

79 *Ibidem*, p. 84.

80 *Ibidem*, p. 93.

81 *Ibidem*, p. 78, 80, 93; Ion Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 105.

82 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 81, 93; Ion Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 105.

83 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 81.

84 *Ibidem*, p. 59.

85 *Ibidem*, p. 93—94.

86 *Ibidem*, p. 94.

87 *Ibidem*.

88 *Ibidem*, p. 93.

89 *Ibidem*, p. 80, 92; Ion Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 105.

90 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 92.

Pe domeniu se mai găseau 300 de cai⁹¹, care, ca și bovinele, erau exceptați de la darea către stat numită be ilic⁹². Iepele erau împărțite în patru cîrduri, iar unele dintre ele erau apreciate de marele agronom român ca „prea frumoase și atît de bine făcute că nici că poate dori cineva altele mai bine conformate”⁹³. Said Mîrza Pașa adusese 15 armăsari de rasă, special spre a obține cai pentru nevoile artileriei otomane⁹⁴. Reproducerea se făcea însă la întîmplare și, de altfel, întrecăga herghelie era „lăsată în voia soartei”. Cu puțină grijă, ar fi putut rezulta „caii cei mai frumoși, cei mai de preț, cei care se întrebă în Dobrogea, în capitalele București, Iași și Constantinople, cu un cuvînt, cai pentru toate scopurile”⁹⁵.

Pentru hrana vitelor pe timpul iernii nu se acorda atenția cuvenită constituirii rezervei necesare de furaje. Pe cîmlicul de la Mahmud-Cuiusu se trecuse, în mai 1850, la ararea unui teren înainte de a se tăia iarba care se făcuse de coasă și care era „cea mai bună și mai multă de pe moșie”, pierzîndu-se astfel o însemnată cantitate de nutreț. Coasa se făcuse de altfel acolo la întîmplare, rămînînd necosite tocmai locurile cele mai potrivite pentru fin⁹⁶.

Pașa luase măsuri și pentru dezvoltarea sericiculturii. La Mahmud-Cuiusu, unde exista o plantație de 1 500 de duzi, se aduseseră „21 de dramuri” de „sămînță de gîndaci”, dar, așa cum observa Ion Ionescu de la Brad, s-ar fi putut crește acolo peste o oca, realizîndu-se, numai din această ramură, un venit anual de cel puțin 20.000 de lei⁹⁷.

Cultura cerealelor ocupa însă un loc redus în economia domeniului lui Said Mîrza Pașa. La 1850, pe cîmlicul de la Mahmud-Cuiusu, pentru recolta celui an se semănaseră doar 150 de chile de grîu, 40 de seară și 45 de orz și ovăz. Griul era „rar și plin de buruieni rele”, spre deosebire de „tarlalele locuitorilor de alături”⁹⁸. În primăvara anului 1850, locul cel mai potrivit pentru cultivarea griului de pe tot terenul cîmlicului rămăsese nelucrat. De altfel se arase prost, cu pluguri primitive, trase de cite 10 boi⁹⁹, cu care se lucruse numai o mică parte a terenului arabil. Se făcuse totodată greșeala ca toate plugurile să fie puse pe o singură brazdă, ceea ce făcea ca, în cazul în care unul se strica, cele din urmă să fie silite să stea. Abia la intervenția repetată a lui Ion Ionescu de la Brad s-a trecut la plasarea plugu-

91 *Ibidem*, p. 93.

92 Ion Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 113—114.

93 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 92.

94 *Ibidem*; Ion Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 105.

95 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 92.

96 *Ibidem*, p. 91.

97 *Ibidem*, p. 94—95.

98 *Ibidem*, p. 90.

99 Pentru plugul folosit în Dobrogea înainte de 1877, vezi și C. Pariano, *Discursul domnului... președintele Consiliului general județian, pronunțat cu ocazia împărțirii premiilor la concursul regional agricol din Constanța, Constanța, 1897, p. 4.*

rilor pe brazde deosebite, fapt care a dat imediat rezultate mai bune¹⁰⁰. În cele din urmă, la sugestia marelui agronom român, paşa se hotărîse să achiziţioneze 20 de pluguri moderne, de tip „Dombasle“¹⁰¹.

În grădina ciflicului de la Mahmut-Cuiusu se crease şi o răsădiniţă de tutun, a cărui sămînţă fusese trimisă de Said Mîrza Paşa, „în nădejdea dăruirii unui nou venit industriei Dobrogei“. Deşi sămînţa venise tîrziu, Ion Ionescu de la Brad dăduse grădinarului toate indicaţiunile pentru a se putea obţine „un rezultat bun“¹⁰².

Pe terenurile aceluiaşi ciflic, reputatul agronom român găsea o mulţime de peri, pruni şi cireşi sălbatici, care zăceau în această stare, deşi grădinarul de acolo „cunoştea meşteşugul altoirii“¹⁰³. În privinţa duzilor, cu toate că paşa afirmase că le merge prost, din cauza locului umed¹⁰⁴, Ion Ionescu de la Brad constata că plantaţia se prezenta bine, dar că era nevoie de prăşirea şi gunoarea fiecărui pom, ceea ce s-a şi realizat de altfel, la sugestia sa¹⁰⁵.

Mai tîrziu, acest mare domeniu s-a împărţit între descendenţii lui Said Mîrza Paşa. Imediat după reintegrarea Dobrogei la România, cea mai mare parte a fostei „merele“ era cuprinsă în ciflicul „Saidia şi Amzalia“, în suprafaţă de aproximativ 10.000 de hectare, pendinte de comuna Mahmut-Cuiusu¹⁰⁶, care a fost stăpînit la început de moştenitorii paşei¹⁰⁷. Se mai desprinsese ciflicul Cîzîlgic, care însuma 646,7295 de hectare, aflat tot în apropiere de Mahmut-Cuiusu¹⁰⁸ şi ciflicul de la Ivrinezu¹⁰⁹. Ambele aparţineau de asemenea urmaşilor lui Said Mîrza Paşa¹¹⁰.

După revenirea Dobrogei la România, cu prilejul lucrărilor de delimitare şi parcelare a terenurilor, începute în 1882¹¹¹, a fost constatat un număr destul de mare de ciflicuri. Numai în judeţul Constanţa au fost recunoscute oficial de statul român 29 de ciflicuri, totalizînd o suprafaţă de 14.927,2159 de hectare¹¹². Astfel, în apropiere

100 Victor Slăvescu *op. cit.*, p. 90—91.

101 *Ibidem*, p. 81.

102 *Ibidem*, p. 95—96.

103 *Ibidem*, p. 96.

104 *Ibidem*, p. 81.

105 *Ibidem*, p. 95.

106 Marin Petrescu, *op. cit.*, p. 1; G. G. Vernescu, *Delimitările şi parcelările din judeţul Constanţa de la 1882—1907, întocmite de...*, Constanţa, 1907, p. 7.

107 Marin Petrescu, *op. cit.*, p. 1.

108 Arh. St. Constanţa, fond Inspectoratul cadastral al judeţului Constanţa, dosar 45 (cota veche).

109 *Ibidem*, dosar 4 (cota veche).

110 *Ibidem*, dosarele 4 şi 5 (cota veche).

111 T. Mateescu, *Menţiuni despre ruinele din satele dobrogene în actele „Comisiunii de parcelare a Dobrogei“*, în „Revista Arhivelor“, X (1967), nr. 2, p. 242.

112 G. G. Vernescu, *op. cit.*, p. 7.

de Hırşova, erau următoarele ciflicuri: *Eschi-Sarai*¹¹³, ținând de comuna Girliciu, în suprafață de 211,4395 ha, care aparținea lui Hagi Habibullah Bechir¹¹⁴; *Ahmed Hagi Abdurahman* de lângă Terzichioi¹¹⁵ (azi Runcu) și *Muslu-Bei*, din vecinătatea satului cu același nume¹¹⁶. Se menținea și vechiul ciflic *Ceatalorman*¹¹⁷, deținut la 1850 de Han-Mirza. Ceva mai la sud era ciflicul *Hagi Cabul*, în suprafață de 146,7204 ha, în hotarul satului Caratai¹¹⁸ (azi Nisipari). Altul se găsea la est de Cernavoda, însemnat, fără nume, în harta ridicată de Marele Stat Major al Armatei Române la 1882¹¹⁹.

Mai spre sud, lângă satul Chertic-Punar (azi Curcani), se afla, izolat, ciflicul *Susus-Ali-Bei* (76,3021 ha)¹²⁰. În apropierea satelor Lipnița și Coslugea, fusese cândva ciflicul *Ali-Pașa*, numit așa după numele posesorului¹²¹. Pe teritoriul comunei Gherengic (azi Peceneaga), erau ciflicurile *Başpunar*, în suprafață de 380,4073 ha, aparținând lui *Abdulah Ibrahim* din Mangalia¹²² și ciflicul *Haidarchioi* (1154,6429 ha), stăpinit de *Fatme Hagi Murat-Bei*¹²³. Ceva mai departe, lângă satul Copucci (azi Arsa), se afla ciflicul lui *Ioan Popa Ioan* (22,9825 ha)¹²⁴. De comuna Caraomer (azi Negru—Vodă), ținea ciflicul *Alibeichioi*, în suprafață de 1049,2916 ha¹²⁵; de Sarighiol (azi Albești), ciflicul *Caceamac* (120 ha)¹²⁶ și ciflicul lui *Raine Atanasof* (121,7616 ha)¹²⁷; de Chiragi (azi Cotu Văii), ciflicurile *Nalbant* (147,3901 ha)¹²⁸, *Papucci* (185,2390 ha)¹²⁹ și *Casimcea* (740,5707

113 Ciflicurile erau numite fie cu denumirile satelor dispărute, atunci când în cuprinsul lor intra o siliște (așa cum este cazul ciflicului *Eschi-Sarai*), fie cu numele deținătorilor.

114 Arh. St. Constanța, fond Inspectoratul cadastral al județului Constanța, dosar 80/1883, f. 1—2.

115 Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Hărți, C. XXXII, 1; *Marele dicționar geografic al României*, vol. I, București, 1898, p. 76.

116 Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Hărți, C. XXXII, 1; *Marele dicționar geografic al României*, vol. IV, București, 1901, p. 426.

117 Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Hărți, C. XXXII, 1.

118 Ibidem; Arh. St. Constanța, fond Inspectoratul cadastral al județului Constanța, dosar 100/1882—1889, f. 2.

119 Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Hărți, C. XXXII, 1.

120 Ibidem; Arh. St. Constanța, fond Inspectoratul cadastral al județului Constanța, dosar 193/1882—1888, f. 1; T. Mateescu, *Mențiuni despre ruinele din satele dobrogene...*, p. 248.

121 *Marele dicționar geografic al României*, vol. I, p. 58.

122 Arh. St. Constanța, fond Inspectoratul cadastral al județului Constanța, dosar 92 (cota veche).

123 Ibidem, dosar 77 (cota veche).

124 Ibidem, dosar 9/1882, f. 1—2.

125 Ibidem, dosar 5/1882—1884, f. 2.

126 *Marele dicționar geografic al României*, vol. II, București, 1899, p. 139.

127 Arh. St. Constanța, fond Inspectoratul cadastral al județului Constanța, dosar 84 (cota veche).

128 Ibidem, dosar 139/1882—1899, f. 1—2.

129 Ibidem, dosar 158/1882—1895, f. 1.

ha)¹³⁰, iar de Musurat (azi Movilița), ciflicurile Ceat malar (231,7556 ha)¹³¹, Carlîchioi (302,1749 ha)¹³², Urluchioi¹³³ și ciflicul lui G. Ogneanof (151,6848 ha)¹³⁴. Lîngă satul Biuiuc Tatlageac (azi 23 August) se găsea ciflicul Tatlageac, care însuma 601,2284 ha¹³⁵. Un ciflic mare a existat în vecinătatea satului Inancișme (azi Fintinele), în suprafață de 900,9164 ha, al tătarului Giura Pașa¹³⁶, moștenit apoi de fiul său Ali Bei, care avea, se pare, încă un ciflic la Tariverdi¹³⁷.

În județul Tulcea, pentru care ne-au rămas mai puține știri în această privință, au existat de asemenea cîteva ciflicuri: Ahmed Abdurahman, lîngă satul Aigîr Ahmed¹³⁸ (azi Măgurele); Tașburnu, la est de satul Ostrov (circa 100 ha)¹³⁹; Ali Murtaza (80 ha), la nord de Araclar¹⁴⁰ (azi Făgărașu Nou); ciflicul lui Hagi Avat de la Potur¹⁴¹ (azi Panduru) și ciflicul Mănăstirii Uspenia, în suprafață de 60,6280 ha, ținînd de comuna Slava Rusă¹⁴². Ciflicuri au avut, se pare, și mănăstirile mahomedane de la Bașpunar și Trestenic, din apropierea satului Nalbant¹⁴³.

După cum se vede, cele mai multe ciflicuri erau stăpînite de turci și tătari. Au existat totuși unele și în posesia românilor. Astfel, bogatul negustor Mihalache Petrescu din Tulcea avea un ciflic la Ciucurova¹⁴⁴. Românul macedonean Vel-Iani Constantin, stabilit, după războiul Crimeii, în Dobrogea, unde s-a căsătorit cu o diciancă din Raso-va, și-a cumpărat o moșie la Enigea (azi Deleni, jud. Constanța) a cărei întindere a fost sporită mai tîrziu de urmașii săi¹⁴⁵. Nu este exclus de asemenea ca și unii ciorbağii¹⁴⁶ din satele românești să fi deținut ciflicuri. Așa a fost poate cazul lui Petru Melcu, ciorbağiul sa-

130 Ibidem, dosar 28/1882—1885, f. 1—2.

131 Ibidem, dosar 37/1882—1889, f. 2.

132 Ibidem, dosar 112/1882—1889, f. 1.

133 Ibidem, dosar 38 (cota veche).

134 Ibidem.

135 Ibidem, dosar 94 (cota veche).

136 Ibidem, dosar 52 (cota veche); M. D. Ionescu — [Dobrogeanu], *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea*, București, 1904, p. 371.

137 M. D. Ionescu - Dobrogeanu, *op. cit.*, p. 371.

138 *Marele dicționar geografic al României*, vol. I, p. 30.

139 Ibidem; Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Hărți, C XXXII. 1.

140 *Marele dicționar geografic al României*, vol. I, p. 57.

141 Art. St. Constanța, fond Inspectoratul cadastral al județului Constanța, dosar 28 (cota veche).

142 Ibidem, dosar 188/1883—1887, f. 1.

143 V. Ursăcescu, *Monografia comunei Nalbant din județul Tulcea*, Tulcea, 1910, p. 25.

144 Brutus Cotovu, *Cerchezii. (Un neam dispărut din Dobrogea)*, în „Analele Dobrogei” II (1921), nr. 3, p. 409.

145 Ion Dinu, *Un „boier“: Vasilache Constantin*, în „Dobrogea jună”, Constanța, 22 noiembrie 1940, p. 1.

146 Termenul de ciorbağiu era aplicat, la început, notabililor creștini, din rîndurile cărora se alegea primarul unei localități (preponderent creștină), numit *cogea-baş* (tc. kocabași). (A. Papadopulo Vretos, *La Bulgarie ancienne et moderne sous le rapport géographique, historique, archéologique, statistique*

tului Turcoaia, care avea o herghelie de peste 90 de cai de rasă și despre care Ion Ionescu de la Brad spunea că era „putred de bogat”¹⁴⁷.

Așezămintele monahale românești din nordul Dobrogei posedau de asemenea ciflicuri. De o mare bogăție dispunea Mănăstirea Cocoșu, înființată la 1833¹⁴⁸ de călugărul Visarion, originar din Făgăraș¹⁴⁹. Aceasta, după mulți ani petrecuți la mănăstirile din Moldova și de la Muntele Athos, a venit în Dobrogea, unde, cu ajutorul românului Ene, „ciorbagiul ciorbagiilor” din cazaua Isaccea, a cumpărat de la o bătrână cadină, pentru 300 de lei turcești¹⁵⁰, un mic teren situat între Dealul Fetii și Dealul Cocoșului¹⁵¹, din apropierea satului Niculițel. Acolo s-a construit prima biserică a mănăstirii, care, din 1841, începe să funcționeze legal, fiind recunoscută de autoritățile otomane¹⁵². Probabil tot atunci¹⁵³, s-a obținut din partea statului, în schimbul sumei de 12.000 de lei¹⁵⁴, un t a p u¹⁵⁵ pentru o marea, care constituia deci un teren din categoria m i r i y e, cuprinzând 800 de hectare de pădure și 427 de hectare pământ arabil, situat la punctul Lozova¹⁵⁶. Ciflicul acesta includea și siliștea fostului sat V i l i m a d, precum și 7 locuri plantate cu viță de vie¹⁵⁷.

La 1850, mănăstirea posedea un mare număr de animale (1 500 de oi, 120 de vaci, 300 de capre, 40 de cai) și stupi, care, împreună cu rodul pământului (îndeosebi de la grâu și viță de vie), îi aduceau un venit anual de 70 000 de lei și pentru care trebuia să plătească statului dijme de 7 000 de lei. Valoarea tuturor bunurilor mănăstirii se ridica atunci,

et commercial, Saint-Petersbourg, 1856, p. 167—168). Mai apoi, el ajunge să desemneze numai această funcție. Este foarte clară explicația dată, la 1850, de Ion Ionescu de la Brad: „Ciorbagiul echivalează cu *le maire de la commune*”. (Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 77). Fiecare oraș, sat și chiar cătun, cu un anumit număr de locuitori, alegea un primar după religia majorității locuitorilor. (Eugène Jouve, *Guerre d'Orient. Voyage à la suite des armées alliées en Turquie, en Valachie et en Crimée*, vol. I, Paris, 1855, p. 202). Pentru originea și evoluția sensului acestrii termen, vezi și I. H. Uzunçarşılı, *Çorbadji*, în *Encyclopédie de l'Islam*, *ed. cit.*, vol. II, p. 207—208.

147 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 98.

148 Roman Sorescu, *Monastirile dobrogene*, București, 1914, p. 16; Ioan Dragomir, *Cîteva documente turcești necunoscute privitoare la Mănăstirea Cocoș*, în „Biserica ortodoxă romană”, LXXXII (1964), nr. 11—12, p. 1110.

149 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 102.

150 *Ibidem*. După tradiția conservată de călugării mănăstirii, suma ar fi fost de 350 lei turcești. (Roman Sorescu, *op. cit.*, p. 18).

151 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 102.

152 Ioan Dragomir, *art. cit.*, p. 1110—1111.

153 Poate de aceea Ion Ionescu de la Brad spunea, la 1850, că averea mănăstirii data de 10 ani. (Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 103).

154 *Ibidem*, p. 102.

155 Actul ne-a parvenit în traducere românească. (Zamfir Filotti, *Mănăstirea Cocoșu Regimul proprietății în Dobrogea...*, București, 1889, p. 5). Vezi și Ioan Dragomir, *art. cit.*, p. 1120, unde a fost publicat din nou, fiind considerat ca inedit.

156 Zamfir Filotti, *op. cit.*, p. 20.

157 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 103.

după nici două decenii de existență, la suma de 400.000 de lei. Muncile erau efectuate de cei 30 de călugări și de încă 30 de slugi. Pentru a obține autorizația construirii unei biserici noi, de piatră, starețul Visarion a trebuit să dea, după cum știa Ion Ionescu de la Brad, 1 500 de lei, o vacă și 30 de ocale de unt, plus „alți bani la cadiii și frunțașii turci”¹⁵⁸. Acest lăcaș a fost ridicat însă abia în 1853, cu sprijinul mocanului Nicolae Hagi Ghiță Poenaru, venit să se călugărească la Mănăstirea Cocoșu, căreia i-a donat 15.000 de galbeni, 500 de oi și 15 cai¹⁵⁹.

Atât starețul Visarian, cât și succesorul său, starețul Daniil, s-au îngrijit de buna gospodărire și de mărirea averii mănăstirii¹⁶⁰. Până la 1877, acest așezământ s-a îmbogățit, fie prin cumpărări, fie prin donații, cu noi terenuri arabile și vii, la care se adaugă mori și chiar prăvălii și hanuri în orașele Isaccea și Tulcea¹⁶¹. În 1867, negustorul „moldovean” Tudor Sidor din Tulcea, de fel din satul Congaz, a dăruit mănăstirii 500 de oi, 20 de vaci și 30 de cai, „cu condiția ca aceste animale și produsul realizat de pe urma lor să fie exclusiv folosit pentru îmbunătățirea condițiilor de trai ale călugărilor”¹⁶².

După reintegrarea Dobrogei la România, pentru a evita „răscumpărarea dijmei”, stabilită prin legea din 3 aprilie 1882¹⁶³, Mănăstirea Cocoșu a pretins să i se recunoască dreptul de proprietate absolută asupra terenurilor pe care le deținea¹⁶⁴. Procesul cu statul român a fost încă pierdut¹⁶⁵, deoarece s-a constatat că pământurile respective făceau parte din categoria miriye. La fel s-au petrecut lucrurile și cu mănăstirile mahomedane de la Bașpunar și Trestenic¹⁶⁶.

Tot în zona păduroasă din nordul Dobrogei se afla un alt așezământ monahal românesc, lângă satul Taița, de la care și-a luat de altfel și numele. Această mică mănăstire, întemeiată de fugari moldoveni din satul Ciohorăni, cărora domnitorul Mihail Sturdza le răpise pământurile, posedă și ea un ciflic. Cei 6 călugări pe care-i găsea acolo, la 1850, Ion Ionescu de la Brad, realizaseră „cu munca lor”, o frumoasă avere, constând în 300 de oi, 40 de vaci, 10 cai și 80 de stupi, dar și în terenuri arabile, deoarece plăteau statului dijme atât pentru vite cât și pentru roadele pământului¹⁶⁷. Din păcate, existența acestui

158 *Ibidem*, p. 102—103.

159 M. D. Ionescu-Dobrogeanu, *op. cit.*, p. 388; D. Șandru, *Mocanii în Dobrogea*, București, 1946, p. 76.

160 Ioan Dragomir, *art. cit.*, p. 1111—1112.

161 *Ibidem*, p. 1116—1119.

162 *Ibidem*, p. 1117.

163 Vezi textul acestei legi la Ioan N. Roman, *op. cit.*, p. 250 și urm.

164 Zamfir Filotti, *op. cit.*, p. 5—6.

165 *Ibidem*.

166 V. Ursăcescu, *op. cit.*, p. 25.

167 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 102.

așezămint monahal a fost de scurtă durată, dispărind înainte de reîn-
tegrarea Dobrogei la România¹⁶⁸.

Pe la mijlocul secolului al XIX-lea, au existat mai multe încercări ale unor români din Țara Românească și Moldova de a înființa ciflicuri în Dobrogea¹⁶⁹. Cea mai serioasă a fost întreprinsă, la 1850, de revoluționarii de la 1848, emigrați în Imperiul otoman, care l-au delegat pe Ion Ionescu de la Brad, ca specialist agronom, să meargă la fața locului, pentru a face cercetări în acest sens. Ion Ghica, N. Bălcescu, inginerul Ioranu și alți participanți la revoluție au fost ciștigați de această idee, dar proiectul nu s-a putut realiza datorită angajării, chiar în acel an, a lui Ion Ionescu de la Brad ca administrator al ciflicurilor din Tesalia ale marelui vizir Reșid Pașa¹⁷⁰.

Au existat în Dobrogea și ciflicuri ale unor străini, veniți special pentru încercări de exploatare agricolă în această provincie, unde întinderi mari de pământ roditor stăteau nelucrate¹⁷¹. Astfel, la Iglița, în cazaua Măcin, se afla, constituit înainte de 1861, ciflicul unui francez, Dr. Morel¹⁷². Acesta obținuse acolo din partea statului un teren întins, pe care cultiva cereale și creștea un mare număr de vite, recoltând totodată însemnate cantități de furaje¹⁷³. În toamna anului 1868, când a fost vizitată de profesorul german Brennecke, ferma aceasta era foarte prosperă¹⁷⁴. În 1866, scriitorul rus Grigore Danilevski era informat de existența unui ciflic al lui Lamartine la Carabunar, în dreptul orașului Galați¹⁷⁵, dăruit poetului de sultan o dată cu cel de la Bed-el-gamar din Liban¹⁷⁶. Avea peste 200 de hectare și era „foarte dibaci administrat” de un oarecare Dr. Renault¹⁷⁷.

168 M. D. Ionescu-Dobrogeanu, *op. cit.*, p. 382, 640—641.

169 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 99.

170 T. Mateescu, *Projet roumains d'exploitation agricole en Dobroudja...*, p. 657—663.

171 Statul otoman incuraja prin măsuri speciale venirea străinilor, mai ales a celor ce voiau să cultive pământul. Astfel, s-a dat, în 1857, o lege privind „Condițiunile pentru coloniștii care doresc să se stabilească în Turcia, devenind supuși ai Imperiului otoman”, iar în 1868, o „Lege prin care se conceda străinilor dreptul de proprietate imobiliară în Imperiul otoman”. (Ioan N. Roman, *op. cit.*, p. 220—223, 224—226). Pământul era acordat în mod gratuit, prevăzându-se scutire de orice dări pe mai mulți ani. (*Ibidem*, p. 221).

172 A. P. Arbore, *Noi informații etnografice, istorice și statistice asupra Dobrogei...* în „Analele Dobrogei”, XI (1930), p. 86, nota 1.

173 W. Brennecke, *Die Länder an der unteren Donau und Konstantinopel. Reise-Erinnerungen aus dem Herbst 1868*, Hanover, 1870, p. 62—63, 66.

174 *Ibidem*, p. 66.

175 Gheorghe G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, p. 406.

176 *Ibidem*. La 1850, Ion Ionescu de la Brad pomenea de „ciflicurile date lui Lamartine”, dar reieșea că acestea nu se aflau în Dobrogea. (Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 70). Pe de altă parte, n-am putut identifica deocamdată localitatea sau punctul Carabunar și n-am găsit pînă în prezent nici o altă știre despre un astfel de nume topic pe teritoriul Dobrogei. S-ar putea, așadar, ca informația transmisă de scriitorul rus să fie apocrifă, dar, pentru moment, în lipsa unor dovezi precise care s-o infirme, o considerăm autentică.

177 Gheorghe G. Bezviconi, *op. cit.*, p. 406.

Datorită lipsei de apă, caracteristică Dobrogei, îndeosebi în zona de stepă, era necesar ca pe fiecare ciflic să se construiască puțuri sau cișmele, atât pentru trebuințele cultivării pământului, cât și pentru creșterea vitelor. Pe ciflicul de lângă Aiorman al lui Hasan Pașa se găseau mai multe puțuri adânci, care costaseră fiecare între 7 000 și 10 000 de piaștri¹⁷⁸. Pe domeniul lui Said Mîrza Pașa existau 19 fîntîni¹⁷⁹, dintre care, cea mai mare și cea mai frumoasă era cișmeaua de la Mahmut—Cuiusu, în stare, după cum se exprima Ion Ionescu de la Brad, să îndestuleze cu apă „un tîrg întreg”, deși debitul ei era redus la jumătate din cauza stricării canalului în cîteva locuri¹⁸⁰. Pașa făcuse două cișmele și la Defcea, unde încercarea de a înființa un ciflic dăduse greș¹⁸¹.

Erau necesare, de asemenea, hambare pentru depozitarea recoltei¹⁸² și mai ales grajduri pentru adăpostirea animalelor. Tradiția locală a păstrat știri despre marile grajduri pentru cai de la Ezibei¹⁸³ și Caraharman¹⁸⁴ ale unor bogătași turci. Din informațiile semnalate deja mai sus, rezultă că cele mai multe ciflicuri dispuneau de cișle, în care erau ținute oile îndeosebi în timpul iernii (tc. kîş = iarnă).

Multe ciflicuri cuprindeau și mori (de vînt sau de apă). În 1823, Mehmed Selim Pașa, vali de Silistra, procura din Moldova mai multe pietre de moară din carierele de la Hîrlău¹⁸⁵. Anul următor, Ahmed Arif Pașa, noul vali de Silistra, cerea domnului Țării Românești, Grigore Ghica, să-i expedieze trei grinzi mari, care urmau să fie folosite ca fus (dingil) pentru morile lui Mehmed Selim Pașa, ajuns între

178 Ion Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 14.

179 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 90.

180 *Ibidem*.

181 *Ibidem*, p. 83.

182 Despre hambarele din Dobrogea, care, de obicei, aveau o capacitate destul de mare, vezi îndeosebi Camille Allard, *Mission médicale dans la Tartarie-Dobroutcha*, Paris, 1857, p. 18; J. D. de Bois-Robert, *Nil et Danube. Souvenirs d'un touriste. Egypte, Turquie, Crimée, Provinces-Danubiennes*, Paris, f. a., p. 303; Ami Boué, *La Turquie d'Europe*, vol. III, Paris, 1840, p. 10; V. Ursăcescu, *op. cit.*, p. 19; Simeon N. Morozov, *Monografia comunei Zebil din județul Tulcea*, București, 1913, p. 16. Se foloseau însă și gropile pentru cereale, care se întilneau, în mod obișnuit în gospodăriile țăranilor. (Camille Allard, *op. cit.*, p. 18—19). Vezi și R. O. Maier, *Gropile de păstrat bucale (cereale) în Dobrogea*, în „Revista muzeelor”, V (1968), nr. 3, p. 278—279.

183 C. D. Constantinescu-Mircești, *op. cit.*, p. 50.

184 Titus Cergău, *Legende dobrogene*, în „Analole Dobrogei”, XVIII (1937), p. 167.

185 N. Iorga, *Documente și cercetări asupra istoriei financiare și economice a Principatelor române*, București, 1900, p. 131, 138; Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, vol. II, București, 1965, p. 514 (rez. 1827), p. 516 (rez. 1836).

timp mare vizir¹⁸⁶. Aceste mori se găseau, fără îndoială, pe teritoriul Dobrogei, în cadrul ciflicurilor pe care le deținea acolo acest înalt dregător otoman. În 1836, este atestată o moară plutitoare pe Dunăre a aianului Hirșovei, la care lucrau mai mulți oameni¹⁸⁷. Said Mirza Pașa avea pe domeniul său două mori de vînt, dar, la 1850, una era stricată și lăsată în părăsire¹⁸⁸. Ion Ionescu de la Brad îl sfătua să construiască două mori pe Dunăre, care, după cum știm, mărgea la vest pămînturile pașei, apreciind că o astfel de moară, al cărui cost s-ar fi ridicat la 25 000 de lei, ar fi măcinat „în 24 de ceasuri, cînd este apă, cîte 2 000 ocale de făină”, aducînd un însemnat venit anual¹⁸⁹. Tot în cadrul unui ciflic trebuie să fi fost și moara pe care un turc din Silistra, Emin Iuzbașa, o avea, în 1853, la punctul numit Gura Răzvanului¹⁹⁰. În 1872, Mănăstirea Cocoșu cumpăra, cu 2 000 de piaștri, o moară la Lozon (Lozova), lîngă satul Medan¹⁹¹ (Medanchioi, azi Valea Teilor, jud. Tulcea). De asemenea, Mănăstirea Uspenia pose-da trei mori de apă, una la Slava Rusă și două la Teche, care făceau parte din ciflicul său¹⁹².

Pe unele ciflicuri, mai cu seamă pe cele situate în nordul Dobrogei, se găseau și „canarale” (tc. k a n a r a), cariere rudimentare de piatră, ale căror urme se pot întîlni și astăzi în foarte multe locuri. Ion Ionescu de la Brad descoperea pe ciflicul de la Ceatalorman al lui Han-Mirza o mină de ardezie¹⁹³, probabil o canara mai veche părăsită, pentru care va fi dat poate și indicații în vederea reluării exploatării. Dr. More avea pe ciflicul său cariere de granit și de piatră de var¹⁹⁴. Altele existau pe ciflicul lui Lamartine de la Carabunar, de unde se aducea piatră de construcție la Galați¹⁹⁵.

Cele mai multe clădiri ale unui ciflic se aflau desigur în jurul conacului, ca dependențe ale acestuia. Conacul servea numai în cazuri rare ca reședință permanentă a posesorului, care, de regulă, locuia la oraș. Era amplasat aproape totdeauna la marginea sau în afara localităților, aflîndu-se de obicei în centrul exploatării. Said Mirza Pașa avea un conac pe ciflicul său de lîngă Rasova, unde l-a primit în vizită pe Moltke în 1837. Era o clădire obișnuită, a cărei cameră de oas-

186 Mihail Guboglu, *Documentele turcești din Arhivele Statului și importanța lor pentru cercetările istorice, în Arhivele Statului. 125 ani de activitate. 1831—1956*, București, 1957, p. 441.

187 Arh. St. Buc., fond Comitetul Carantinelor, dosar 1121/1837, f. 1, 3.

188 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 94.

189 *Ibidem*.

190 Arh. St. Buc., fond Ministerul de Război, Departamentul ostășesc, dosar 226/1853, f. 165.

191 Ioan Dragomir, *art. cit.*, p. 1118.

192 Arh. St. Constanța, fond Inspectoratul cadastral al județului Constanța, dosar 188/1883—1887, f. 1 și planul.

193 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 127.

194 W. Brennecke, *op. cit.*, p. 66.

195 Gheorghe G. Bezviconi, *op. cit.*, p. 406.

peși semăna cu o simplă încăpere de cazarmă¹⁹⁶. La Mahmut-Cuiusu exista de asemenea un conac, unde, în 1850, locuia administratorul ciflicului¹⁹⁷. Tot atunci era menționat de Ion Ionescu de la Brad conacul de la Aiorman al lui Hasan Pașa¹⁹⁸ și cel de la Ceatalorman al lui Han-Mirza¹⁹⁹, care își avea reședința la Alacapu²⁰⁰ (azi Poarta Albă). Avem știri și despre alte conace, cum ar fi cel de la Inancișme al lui Giura Pașa sau cel al fiului acestuia, Ali Bei, de la Tariverdi²⁰¹. Dr. More, care, în mod obișnuit rezida la Brăila²⁰², își construise un conac pe ciflicul de la Iglița²⁰³. La fel procedase și negustorul Mihalache Petrescu din Tulcea, carea avea la Ciucurova case mari, în care a avut loc chiar o consfătuire între guvernatorul sandjacului și căpeteniile cerchezilor²⁰⁴.

În mod obișnuit, posesorii ciflicurilor nu se ocupau ei înșiși de exploatare. Said Mirza Pașa, înainte de a ajunge valiu de Silistra, își administrase se pare personal domeniul²⁰⁵. După aceea, deși a continuat să se intereseze îndeaproape de mersul treburilor, a dat fiecare ciflic în seama unui administrator (nazîr)²⁰⁶. Aceștia, așa cum scria Ion Ionescu de la Brad, erau însă oameni lipsiți de orice pregătire de specialitate, fiind cu mult inferiori „vătafilor” din Țara Românească²⁰⁷. Nazîrul de la Mahmut-Cuiusu nici măcar nu cunoștea bine ciflicul; stătea toată ziua la conac, ieșind pe cîmp doar spre seară, și atunci numai la plimbare²⁰⁸.

Această proastă administrare, adăugată la uneltele rudimentare și la metodele de lucru primitive, făcea ca rentabilitatea ciflicurilor din Dobrogea să fie foarte redusă²⁰⁹. Ion Ionescu de la Brad aprecia că de pe domeniul lui Said Mirza Pașa nu se scotea nici măcar a zecea parte din venitul care s-ar fi putut realiza²¹⁰. Valiul de Silistra s-a adresat în chip expres reputatului agronom român, cu rugămintea de a-i vizita mereaua și de a întocmi un plan pentru mărirea rentabilității ciflicurilor sale²¹¹. În acest scop, Ion Ionescu de la Brad s-a deplasat de două ori la Mahmut-Cuiusu, care, în planul pe care l-a elaborat,

196 H. K. B. von Moltke, *Lettres...*, p. 161.

197 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 91.

198 Ion Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 14.

199 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 119, 127.

200 Camille Allard, *op. cit.*, p. 58.

201 M. D. Ionescu-Dobrogeanu, *op. cit.*, p. 371.

202 W. Brennecke, *op. cit.*, p. 62.

203 *Ibidem*, p. 66.

204 Brutus Cotovu, *art. cit.*, p. 409.

205 Ion Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 104.

206 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 91.

207 *Ibidem*.

208 *Ibidem*.

209 Din cauza aceasta, multe ciflicuri erau abandonate după câțiva ani. (*Ibidem*, p. 60, 73, 83—84).

210 *Ibidem*, p. 90.

211 *Ibidem*, p. 84, 88.

urma să devină centrul activității economice a întregului domeniu²¹². El a arătat mai întâi deficiențele constatate, dând apoi indicații amănunțite pentru dezvoltarea fiecărei ramuri în parte²¹³. Concluzia sa era că, de pe toată mereaua, se putea realiza un venit de 6000 de galbeni anual²¹⁴. Numai din îngrășarea vitelor s-ar fi obținut cel puțin 1000 de galbeni²¹⁵. La cererea lui Han-Mirza, Ion Ionescu de la Brad a întocmit un plan asemănător și pentru cîmlicul de la Ceatalorman²¹⁶. Se pare însă că aceste indicații n-au fost urmate decît în mică măsură, fiindcă, din ceea ce cunoaștem, nu s-au observat ulterior progrese simțitoare.

O greutate în plus o constituia lipsa brațelor de muncă. Am văzut că, încă de la apariția lor, în secolul al XVIII-lea, cîmlicurile, înființate aproape exclusiv în afara domeniilor feudale, au fost legate obligatoriu de folosirea muncii salariate. După 1800, diminuarea populației Dobrogei, iar apoi acordarea pămînturilor de către stat, prin sistemul tapu-urilor, au făcut ca forța de muncă a țaranilor să fie indisponibilă în afara gospodăriilor proprii. La 1868, Dr. More se plîngea că o mare dificultate pentru exploatarea pămîntului său de la I-glița consta în faptul că mina de lucru era acolo „rară și peste măsură de scumpă”²¹⁷. Comisia Europeană a Dunării era nevoită atunci, pentru lucrările din Deltă, să angajeze lucrători cu salarii de 13—14 piaștri pe zi²¹⁸.

Muncile de pe cîmlicuri erau îndeplinite numai de argați, pentru care existau, de regulă, locuințe speciale pe lângă conace. Astfel, după tradiția locală, a Ezibei ar fi fost peste 100 de servitori²¹⁹. Știm apoi sigur că Mănăstirea Cocoșu avea, la 1850, un număr de 30 de „slugi”²²⁰. Acești argați lucrau fie la paza vitelor²²¹, fie la munca cîmpului. Cei mai mulți dintre ei erau români, fugari din partea stîngă a Dunării²²²,

212 *Ibidem*, p. 88, 118.

213 *Ibidem*, p. 88—96, 118.

214 *Ibidem*, p. 92.

215 *Ibidem*, p. 94.

216 *Ibidem*, p. 119, 127.

217 W. Brennecke, *op. cit.*, p. 66.

218 *Ibidem*, p. 81.

219 C. D. Constantinescu-Mircești, *op. cit.*, p. 50.

220 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 102.

221 Pentru folosirea păstorilor de la stînga Dunării (din Transilvania, Țara Românească și Moldova) la vitele tătarilor și turcilor din Dobrogea, vezi Tudor Mateescu, *Știri noi despre prezența mocanilor în Dobrogea în timpul stăpînirii otomane*, în „Revista Arhivelor”, anul XLVIII (1971), vol. XXXIII, nr. 3, p. 408—409, 413, 415—417.

222 Pentru intensificarea fugii în Dobrogea a țăranilor din Moldova și Țara Românească în perioada regulamentară, vezi îndeosebi Camille Allard, *op. cit.*, p. 64; Gh. Platon, *Informații noi privind teritoriul și populația Dobrogei în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A. D. Xenopol»”, V, Iași, 1968, p. 211; P. P. Panaitescu, *O statistică a Dobrogei din 1849*, în „graiul românesc”, II (1928), nr. 5, p. 82; Ilie Corfus, *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1969, p. 40, 107.

care nu-și puteau face dintr-o dată un rost în Dobrogea²²³. Ei erau un timp la bunul plac al dregătorilor turci²²⁴, care puteau oricând să-i repartizeze forțat.²²⁵ O observație a lui Ion Ionescu de la Brad este foarte semnificativă în acest sens: „Sînt unii trimeși pe la tătari ca argați și care ar dori să se așeze, însă sînt încă în așteptare de a se învechi mai mult, spre a nu-i da înapoi în țară”²²⁶. Dacă erau întîlniți în mod curent în gospodăriile țăranilor musulmani, folosirea lor se practica, pe scară și mai largă, în cadrul cîflucurilor.

La 1837, un român din județul Ialomița, Constantin Burlacu, se afla de zece ani „slugă la un turc” în Dobrogea, în satul Mahmut-Cuiusu²²⁷, așadar pe cîflucul lui Said Mîrza Pașa. În august 1838, un ofițer, un subofițer și doi soldați din trupa de grăniceri de la Giurgiu au dezertat fugind peste Dunăre la Rusciuc²²⁸. Acolo au fost arestați de turci și înfățișați pașei de Silistra, „ce atunci era la Rușciuc”, care i-a trimis „la o moșie a dumisale și anume Mahmut Coisu, din jos de cetatea Silistriei”. Acolo au fost puși să lucreze pe cîfluc, ofițerului dîndu-i-se, foarte probabil, o slujbă de supraveghetor. Curînd însă, subofițerul și cei doi soldați, căindu-se de greșeala dezertării, s-au furișat de ofițer „și de oameni (i) pași (i)” și au fugit, reușind apoi să treacă peste Dunăre, la Călărași²²⁹.

Tot în 1838, la 1 iunie, un soldat grănicer a fugit în Dobrogea, stabilindu-se la Hîrșova, „la aianu(1) de acolo”²³⁰, desigur, ca argat pe cîflucul acestuia. La 12 mai 1839, comandantul roții (companiei) de la Gura Ialomiței raporta la Dejurstva Oștirilor că aianul Hîrșovei tănuia ostași dezertori din Țara Românească, pe care îi avea „întrebuințați în slujbile sale”²³¹.

În martie 1845, revenea în Țara Românească Ion sin Petre, de fel din județul Ialomița, trecut de mic copil, împreună cu părinții săi, în Dobrogea, unde se stabilise în satul Parachiul (Parachioi, azi Băneasa, jud. Constanța). În 1838 a intrat ca slugă la un turc din Silistra, Meemet Topci Bașa, la care a slujit atît în oraș, cît și la cîsla acestuia de la Satu Nou, unde avea mai mulți ciobani și un vâtaf („chehaia”) peste aceștia. În momentul în care și-a cerut simbria de 1052 de lei, la care avea dreptul, turcul a început să-l silească să trea-

223 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 70, 112, 122, 129—130.

224 *Ibidem*, p. 129—130.

225 *Ibidem*, p. 70.

226 *Ibidem*.

227 Arh. St. Buc., fond Vornicia din Lăuntru, dosar 3563/1837, f. 3.

228 *Ibidem*, fond Ministerul de Război, Departamentul ostășesc, dosar 88/1838, f. 442.

229 *Ibidem*, f. 489.

230 *Ibidem*, f. 321.

231 *Ibidem*, dosar 86/1839, f. 175.

că la islamism²³², ceea ce l-a determinat să fugă cu o luntre peste Dunăre²³³.

În 1842, un locuitor din orașul Botoșani, Iorgu Cănanău, a trecut în Dobrogea, unde s-a angajat ca „slugă la un turc din Hîrșova, anume Selim aga”. După cinci ani, în ianuarie 1847, „aprinzîndu-să o coșară a stăpînă-su, pă doi din tovarăși(i) lui slugi i-au tăiat, iar el au fugit spre a-și scăpa viața”, izbutind să ajungă cu bine în Țara Românească²³⁴. În august 1853, fugeau la fel la stînga Dunării doi moldoveni stabiliți în Dobrogea, unde lucraseră ca morari la moara de la Gura Răzvanului a lui Emin Iuzbașa din Silistra, fiind „amenințați de pomenitul turc”²³⁵. În octombrie 1854, reveneau în Moldova, de unde erau originari, fugiți de frica turcilor, Grigore Dîngă și Gheorghe Bălan, care slujiseră la Mănăstirea Cocoșu, al doilea avînd și meseria de cărămidar²³⁶.

Deținătorii turci și tătari ai cîmlicurilor, care, de regulă, erau și dregători ai statului otoman, recurgeau adesea, pentru muncile agricole, la folosirea forțată a românilor autohtoni. Ion Ionescu de la Brad constata, la 1850, că românii dobrogeni erau siliți de demnitarii locali să lucreze pe cîmlicurile acestora cîte trei zile la seceră și trei zile la coasă, în timp ce bucatele lor rămîneau nestrînse sau chiar se prăpădeau pe cîmp²³⁷. În afară de aceasta, erau plătiți doar cu jumătate (5 lei) sau chiar cu un sfert (2,50 lei) din prețul unei zile de lucru, care, în mod obișnuit, se ridica la 10 lei²³⁸. Satele românești erau obligate să dea și „feciori pentru plugărie”²³⁹. De toate acestea se îngrijea ciorbagiul fiecărui sat, care, de obicei, era un simplu instrument al aianului²⁴⁰. În același timp, țărani turci și tătari nu mergeau niciodată la coasă sau la seceră pe cîmlicurile aianilor²⁴¹.

Uneori erau folosiți ca argați și alte elemente etnice ale Dobrogei, ca, de pildă, cazacii zaporojeni, deveniți, după 1829, simple „raiale”, ca și ceilalți locuitori creștini ai provinciei²⁴². La 1841, Mihail Czajkowski (viitorul Sadik Pașa) constata că mulți dintre ei erau risi-

232 Despre silniciile la care erau supuși argații români în momentul în care își cereau simbria de la stăpînii turci sau tătari, cînd, din acest motiv, puteau fi chiar omorîți, vezi Tudor Mateescu, *Știri noi despre prezența mocanilor în Dobrogea...*, p. 408—409.

233 Arh. St. Buc., fond Ministerul de Război, Departamentul ostășesc, dosar 57/1845, f. 40.

234 Ibidem, dosar 41/1847, f. 4.

235 Ibidem, dosar 226/1853, f. 165.

236 Arh. St. Iași, fond Comitetul Sănătății, tr. 1567, op. 1797, dosar 24/1854, f. 55.

237 Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 106, 112, 129—130.

238 Ibidem, p. 112, 129.

239 Ibidem, p. 112.

240 Ibidem, p. 129.

241 Ibidem, p. 130.

242 Camille Allard, *op. cit.*, p. 62; Gh. Platon, *art. cit.*, p. 211; A. I. P. Arbore, *Sicilia transdunăreană. După Th. Condratovici*, în „Analele Dobrogei”, XVI (1935), p. 51—52.

piți prin satele dobrogene și-și câștigau existența lucrînd „la turci și la tătari în ciflicuri (ferme)”²⁴³. În octombrie 1853, Tudor Ivan, un cazac zaporojean care slujea ca morar la un turc din Hirșova, a fost nevoit să fugă în Țara Românească, „spre scăparea vieții sale”, fiind amenințat de stăpînul său în momentul în care și-a cerut simbria²⁴⁴.

În condițiile destrămării relațiilor feudale în Imperiul otoman, ciflicul a constituit o formă specială de exploatare agricolă, fiind un purtător al noilor relații capitaliste și, în același timp, un germene al orînduirii care-și făcea apariția. În Dobrogea, evoluția ciflicurilor a fost determinată, în mare măsură, de situația specifică a acestei provincii, constînd, pe de o parte, în existența unor terenuri întinse, de mare fertilitate, care stăteau nelucrate²⁴⁵ și care ofereau astfel largi perspective economice celor ce le puneau în valoare, iar, pe de altă parte, de lipsa acută a forței de muncă. Această contradicție nu s-a putut rezolva în timpul stăpînirii otomane, în ciuda măsurilor legislative care favorizau pătrunderea relațiilor capitaliste în agricultură, în mod deosebit sub forma ciflicurilor. După reintegrarea Dobrogei la România, o dată cu schimbarea radicală a formei de proprietate și a trecerii economiei agrare și, în general, a vieții social-economice a provinciei dintre Dunăre și mare pe o treaptă superioară de dezvoltare, se schimbă și esența și rolul ciflicurilor, ele devenind una din bazele de formare a marii proprietăți moșierești în județele Constanța și Tulcea.

243 Gh. Platon, *art. cit.*, p. 210.

244 Arh. St. Buc., fond Ministerul de Război, Departamentul ostășesc, dosar 226/1853, f. 184, 194.

245 T. Mateescu, *Projets roumains d'exploitation agricole en Dobroudja...*, p. 655.

— R é s u m é —

Au début, le terme turc *ciftlik* désignait le lopin de terre octroyé en usage au paysan dépendant pour subvenir aux besoins de son existence. Dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, ce terme subit un changement radical de sens, devenant l'équivalent de notre „ferme“. Il s'agit d'entreprises agricoles, englobant non seulement des terrains de culture, mais aussi des élevages de bestiaux, des moulins, des installations apicoles, etc. C'étaient des entreprises capitalistes, car elles employaient le travail salarié et leurs produits étaient destinés en tout premier lieu à être lancés sur le marché. Leurs initiateurs semblent avoir été les *ayans*, les notables des villes, alors en pleine ascension économique.

Les premiers *ciftliks* de la Dobroudja sont attestés par les voyageurs étrangers Boscowich (1762) et Wenzel von Brognard (1786). A Mangalia aussi il y avait un important *ciftlik*, dans le cadre duquel étaient élevés un grand nombre de bestiaux; l'existence de cette entreprise se prolongea même après l'an 1800. Il paraît, en outre, que la Métropole orthodoxe de Dyrstor (Dristra) possédait elle aussi un *ciftlik* à la fin du XVIIIe siècle.

Durant le XIXe siècle, le pouvoir central ottoman allait prendre une série de mesures législatives dans le but du redressement de l'agriculture. Ces mesures contribuèrent soit directement, soit indirectement au développement des *ciftliks*. Ils surgirent nombreux en Dobroudja, où de vastes terrains étaient disponibles, les uns d'une durée éphémère, quelques autres voués à une très longue existence. Cependant, une grave difficulté empêchant le développement de ces entreprises était constituée par la crise aiguë de la main d'œuvre par laquelle passait à cette époque la province comprise entre le Danube et la mer Noire.

Le vaste domaine du centre de la province, dont le maître était alors Saïd Mirza Pacha, nommé en 1834 le gouverneur de la Dobroudja et du nord-est de la Bulgarie, comportait plusieurs *ciftliks*, le plus important étant celui de Mahmut-Cuiusu. C'est là que le Pacha s'efforça de créer une exploitation agricole complexe, avec le concours du renommé agronome roumain Ion Ionescu de la Brad, qui rédigea en 1850 un programme minutieux de développement futur. Mais ce programme n'a été mis en oeuvre que dans une bien moindre mesure.

D'autres *ciftliks* appartenaient aux *ayans* et à des riches propriétaires turcs ou tartares, mais il y a eu aussi des Roumains de Dobroudja pour les détenir. De même, les deux établissements conventuels du nord de la province, les monastères de Taița et surtout celui de Cocoșu, possédaient des *ciftliks* fort prospères. En 1850, quelques chefs de la révolution roumaine des années '48 essayèrent de se constituer des *ciftliks* en Dobroudja, sans y parvenir, d'ailleurs.

Lors de la réintégration de la Dobroudja à la Roumanie, plusieurs dizaines de *ciftliks* ont été enregistrés, dont la plupart situés dans le département de Constanța. Après la modification intervenue en 1882 dans la forme de la propriété immobilière, ces *ciftliks* ont constitué les noyaux de la grande propriété foncière en Dobroudja.